

A.K. ABDINA¹, N.Z. SARSENBEKOV^{2✉*}

¹*Felsefe Doktoru, L.N. Gumilev Avrasiya Milli Üniversitesi
(Kazakistan, Nur-Sultan)*

²*PhD Doktora öğrencisi, L.N. Gumilev Avrasiya Milli Üniversitesi
(Kazakistan, Nur-Sultan), e-mail: nsarsenbekov@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2224-1775>*

GÖÇEBE MEDENİYETİNDE VAROLUŞÇULUK DÜNYA GÖRÜŞÜ

Özet. Yaşamın anlamı sorunu, salgın çağında modern dünyada yaşayan herkesi ilgilendiriyor. Bu açıdan bakıldığında bu makale, gençler de dahil olmak üzere hayatın kaygılarını yaşayan birçok kişiye yardımcı olabilir. Küresel bir koronavirüs salgını korku, dehşet ve hatta paniğin nedenidir. Bununla birlikte, varoluşsal krizlere karşı koyabilecek iyimser görüşler var. COVID-19 virüsünün yayılmasının neden olduğu pandeminin sonuçları varoluşsal endişelere yol açtı. Sonuç olarak hayatın darlığını fark eden insan, varoluşsal konulara dikkat etmeye başladı. Bununla birlikte, varoluşsal krizleri etkisiz hale getirebilecek iyimser görüşler var.

Göçebelerin dünya görüşünde, zihninde şekillenen hayatın anlamını anlaması, kısa yaşamı insanoğluna uygun geçirmeye yönlendiren pozitif karakterli varoluşçuluk, yaşamsal ilkelerin manevi bir gereklilik haline gelmesi, modern toplum için çok önemlidir. Yaşamın anlamı sorununa yüksek bir bilinç düzeyinde hakim olmak, ahlaki olgunluk için gerekli koşullardan biridir. İnsan yaşamının anlamı, yurduna hizmet ederek, onu düşmanlardan korumak için canını feda edebilmektir. Bu amaçları insanın özel çıkarından üstün tutarak, sadece dikbaşlı namus ve kahramanlığa değil, temiz ahlaka çabalanabilme, ölüm karşısında insana eziyet verici hareketlerden uzak olma gibi görüşler, göçebeler dünya görüşünün ana ölüsüdür. Makalenin ana hedefi-göçebe dünya görüşündeki yaşamın anlamı sorununu, insan varlığını oluşturan insan değerini incelemektir. Bu hedefe ulaşmak için: göçebe dünya görüşünün temeli olan İnsan ve ahlak, yaşam ve dirlik, yaşamın anlamı, insanlık ve kişilik, özellik ve dürüstlük meseleleri dikkate alındı.

Anahtar Kelimeler: Göçebe medeniyet, varoluşsal öz, yaşamın anlamı, insan doğası, ahlak, mutluluk, yaşam, ölüm.

А.К. Абдина¹, Н.Ж. Сарсенбеков²

¹*философия ғылымдарының докторы*

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.)*

²*PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.), e-mail: nsarsenbekov@bk.ru*

Көшпелілер өркениетіндегі экзистенциалдық дүниетаным

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Abdina A.K., Sarsenbekov N.Z. Göçebe medeniyetinde varoluşçuluk dünya görüşü // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №2 (120). – Б. 38–48. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.584>

* **Cite us correctly:**

Abdina A.K., Sarsenbekov N.Z. Göçebe medeniyetinde varoluşçuluk dünya görüşü [Existential Worldview in a Nomadic Civilization] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №2 (120). – Б. 38–48. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.584>

Аңдатпа. Өмірдің мәні мәселесі қазіргі әлемдік деңгейде пандемиялық жағдай орнаған заманда өмір сүріп отырған әр адамды толғандырып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, бұл мақала өмірмәндік толғанысқа ұшырап отырған көпшілікке, соның ішінде жастарға көмек бола алады. Жер бетін шарпыған коронавирустық пандемия қорқыныш, үрей, тіпті дүрбелеңнің себебі болып табылады. COVID-19 вирусының таралуына байланысты орнаған пандемияның салдары экзистенциалдық толғаныстарға әкелді. Соның салдарынан, адамзат баласы өмірдің қысқалығын сезіне отырып, экзистенциалдық мәселелерге көңіл бөле бастады. Алайда, экзистенциалдық дағдарыстарға тойтарыс бере алатын оптимистік көзқарастар да бар.

Көшпелілер дүниетанымында санасында қалыптасқандай өмірдің мәнін ұғына білу, қысқа өмірді адам затына сай өткізуге бағыттайтын позитивті сипатқа ие экзистенциалдық, өмірмәндік ұстанымдардың рухани қажеттілікке айналуы қазіргі қоғам үшін аса маңызды. Өмірдің мәні мәселесін жоғары сана деңгейінде игере білу адамгершілік жағынан кемелденуінің қажетті шарттарының бірі. Адам өмірінің мәні – еліне қызмет етіп, оны жаудан қорғау жолында өз өмірін де құрбан ете білу, бұл мақсаттарды адамның жеке мүддесінен жоғары қойып, өршіл намыс пен ерлікке ғана емес, кіршіксіз адамгершілікке ұмтыла білу, өлім алдында адам жанын қинайтын қарекеттерден аулақ болу іспеттес пікірлер көшпелілер дүниетанымының басты идеясы. Мақаланың басты мақсаты – көшпелілер дүниетанымындағы өмірдің мәні мәселесін, адам болмысын қалыптастыратын Адам затын (қасиетін) талдау. Осы мақсатқа жету мақсатында: көшпелілер дүниетанымының өзегі болып табылатын мәселелер – Адам және адамгершілік, тіршілік және өмір, өмірдің мәні, адамдық және кісілік, даралық және имандылық мәселелері ескерілді.

Кілт сөздер: көшпелілер өркениеті, экзистенциалды сарын, өмірдің мәні, адам болмысы, адамгершілік, бақыт, өмір, ажал.

A.K. Abdina¹, N.Zh. Sarsenbekov²

*¹Doctor of Philosophical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan)*

*²PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Nur-Sultan), e-mail: nsarsenbekov@bk.ru*

Existential Worldview in a Nomadic Civilization

Abstract. The question of the meaning of life is concerning to everyone living in the modern world in the age of pandemics. From this point of view, this article can help many people, including young people, who are experiencing life's anxieties. A global coronavirus pandemic is a cause of fear and even panic. The consequences of the pandemic caused by the spread of the COVID-19 virus have led to existential concerns. As a result, human beings, realizing the shortness of life, began to pay attention to existential issues. However, there are optimistic views that can counteract existential crises.

It is very important for modern society to understand the meaning of life, which is formed in the minds of nomads, to become a spiritual necessity of existential, vital principles, which have a positive character, aimed at a short life in accordance with human nature. Mastering the problem of the meaning of life at a high level of consciousness is one of the necessary conditions for moral maturity. The essence of human life is to be able to serve one's country and sacrifice one's life to protect it from the enemy. The main purpose of the article is to analyze the problem of the meaning of life in the nomadic worldview, the human being (property) that forms the human being. In order to achieve this goal: the issues that are the core of the nomadic worldview – Man and morality, life and life, the essence of the world, humanity and personality, individuality and morality were taken into account.

Keywords: nomadic civilization, existential motive, meaning of life, human being, morality, happiness, life, death.

А.К. Абдина¹, Н.Ж. Сарсенбеков²

¹доктор философских наук,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан)

²PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан), e-mail: nsarsenbekov@bk.ru

Экзистенциальное мировоззрение в кочевой цивилизации

Аннотация. Проблема смысла жизни волнует каждого человека, живущего в эпоху, когда на современном мировом уровне сложилась пандемическая ситуация. С этой точки зрения, эта статья может помочь широкой общественности, в том числе молодежи, подверженной контекстуальному беспорядку. Пандемия коронавируса, охватившая землю, является причиной страха, паники. Однако существуют и оптимистические установки, способные отразить экзистенциальные кризисы.

Для современного общества крайне важно, чтобы экзистенциальные, жизнеутверждающие позиции, имеющие позитивный характер, ориентированные на проведение короткой жизни в соответствии с человеческим существом, стали духовными потребностями, как это заложено в мировоззрении кочевников. Умение овладеть проблемой смысла жизни на высоком уровне сознания является одним из необходимых условий нравственного совершенствования. Смысл человеческой жизни в том, чтобы служить своей стране и защищать ее от врага, ставить эти цели выше личных интересов человека, стремиться не только к честности и доблести, но и к бесчеловечности, избегать трагедий, мучающих человеческую душу перед смертью – вот главная идея мировоззрения кочевников.

Ключевые слова: цивилизация кочевников, экзистенциальный мотив, смысл жизни, человеческое бытие, нравственность, счастье, жизнь, смерть.

Giriş

Ulusal bilincin üç modu geçmişin, bugünün ve geleceğin tüm aşamalarını kapsar. Zaman bilincinin yaşayabilirliğinin özelliklerinden biri. Dolayısıyla bilinç, tüm milletin özü, varlığı, beslenmesi, varoluşudur. Zaman geçer, bilinç kalır. Zaman değişir. Ancak ulusal bilinç, tarihsel bir bilinç haline gelir. Amaç, bu özelliği korumak, sürekliliğini silmemektir. Bunun nedeni, ulusal bitkinin yalnızca ulusal topraklarda yetişmesidir.

Yaşamın anlamı sorunu, insanlığın manevi kültürü tarihindeki en önemli sorunlardan biri olarak kabul edilebilir. Muhtemelen hayatın anlamını düşünmeyen ve hayatın anlamını açıklamaya çalışmayan bir felsefi okul yoktur. Tabii ki, tüm insanlar aynı görüşte değil. Bazıları için hayatın anlamı cevaplanması zor olmayan bir sorudur. Bu yüzden onun cevabını aramakta çaba göstermezler. Onlar hayatı sadece doğanın bir armağanı olarak kabul eder, böylece hayatın akışını takip eder ve sakin bir hayatın tadını çıkarırlar.

UNESCO Genel Müdürü Audrey Azoulay Dünya Felsefe Günü ile ilgili bir mesajda şöyle demiş, “Sağlık krizi toplumumuzun pek çok yönü hakkında şüphe uyandırır, felsefe salgının büyüyen sorunlarına eleştirel bir yaklaşımı teşvik ederek ilerlemeye yardımcı olacaktır”. Dünyanın radikal ruh halleri ve büyük ayaklanmalarla karıştırılabileceği konusunda uyardı, ancak yalnızca bu felsefe bir adım geri atmanıza ve büyük görüntüyü görmenize izin verir [1].

Bizim yaşadığımız modern toplumun (pandemi) insanına yaşam ve onun anlamı hakkında genel nitelikli, basit insanın anlayamayacağı çok bilimsel incelemelerden ziyade, insan zihninde yaşama ait çabayı uyandıran, anlamlı yaşama yanılmadan ulaştıran hayati hedefi seçmeye yardım eden felsefi çalışmalar çok lazımdır.

Batı varoluşçuluğunda, odak daha çok bireye, onun içsel stresine ve endişesine odaklandı. Hiç şüphe yok ki, bu yönün bir kişinin kendisini ve toplumu anlaması üzerinde büyük etkisi vardır.

Bununla birlikte, yaşam sorununun derinleştirilmesi düşünceyi yoğunlaştıracak ve çıkmazdan bir çıkış yolu bulmak için mücadele eden kişiye bir darbe olacaktır. Bu nedenle, yaşamın anlamı sorununu, felsefi açıdan analiz etmeyi göçebe dünya görüşündeki fikirler ile göstermeye karar verdik.

Metodoloji. Felsefi antropolojinin zengin mirasına dayanarak, yaşamın anlamı sorununu nesnel, tarihsel ve mantıksal, gerçekçi, yorumlayıcı bir şekilde inceledi. Türk halklarının felsefi düşüncelerinin özelliklerinin yanı sıra göçebe dünya görüşü ve felsefesinin düşünce süreçlerinin özelliklerini de hesaba katan karşılaştırmalı bir çalışma yapma ihtiyacı vardı.

Göçebe Dünya Görüşünde İnsan ve Yaşam İlkeleri

Büyük Avrasya Bozkırını fetheden göçebe uygarlığın iniş çıkışları birçok tarihi süreçten geçti. Mekansal konumu nedeniyle Orta Asya, çekiç ve göğüs arasında güçlendirildi. At sırtında büyüyen göçebelerin, ateşli silahların ortaya çıkmasından binlerce yıl önce insanlık tarihindeki en şiddetli güçler olduğuna şüphe yok. Weber'e göre, göçebeler insan yapımı medeniyetin ortaya çıkmasından önce uzayda kültürel katalizör görevi görüyordu. Gerçek tarihi açarsak, bozkır medeniyeti dünya gelişiminin itici güçlerinden biri haline geldi. [2, s. 17].

Göçebe dünya görüşünde yaşam sorunlarına dikkat, modern sağlık hizmetleri, ekonomik ve varoluşsal alanındaki krizin mevcut durumunda çok önemlidir. Günümüzdeki pandemi çağında felsefi düşünce düzeyinin ötesine geçmek imkansızdır. Çünkü, yaşamla ölüm arasında bir durumla karşı karşıya kalan insanoglunu, yaşamın anlamı, insan yaradılışının doğası ile ilgili sorular meraklandırmaktadır.

Herhangi bir bireyin ve insanın hayatındaki felsefenin rolünü abartmak zordur. “Ben kimim”, “Neden yaşıyorum?”, “Ölümden sonra ne olur?” gibi sorulara dinin cevap verebileceği iyi bilinir, ancak varoluş felsefesi bilimsel kanıt aygıtını kullanır. Alman klasik düşünürü I. Kant’ın da felsefeye yönelmesine neden olan soruların da anlamı bu sorularla bağlı değil mi?

Ve Kazak insanı, kendisini ilgilendiren varoluşsal soruların yanıtlarını sadece insanlık tarihine silinmez bir iz bırakan filozof ve düşünürlerin eserlerinde değil, her şeyden önce insan hayatının anlamı hakkında felsefi düşüncelere dolu göçebe halkın ahlak dolu ruhani kültüründe bulabilir.

İnsan doğasını ahlakla iyileştirmek için bozkır bilgelerinin iyilik, şeref, nezaket, adalet fikirleriyle felsefi görüşleri göçebe dünya görüşünün temelini oluşturur. Bize göre, sadece Büyük Bozkır felsefi dünyasının neye benzediğinde veya nasıl açıklanacağına değil, aynı zamanda o insanların ruhani kültürünü yeniden canlandırmak için de süreklilik olmalıdır.

Yaşamın anlamı, göçebe halkın dünya görüşünün temel sorunlarından biridir. Onu kendi gelişiminin her aşamasında, ta antik çağdan itibaren günümüze kadar devamlı inceleyip ve onun cevabını da bulmuştur. Ama göçebe halkın, özellikle Kazak varoluşçuluğu pozitif ve olumlu niteliktedir. İnsan ve onun yaşamadaki amacı ile ilgili sorun Kazak halkı tarafından, insanı Batı varoluşçuluğu gibi sıkıntıya düşürmek için değil, bireye yaşam ve onun anlamını, kendinin yaşamdaki yerini düşündürmek ve insanogluna layık yaşamak, kişiliğe erişmek için gündeme getirilmiştir. Kazak felsefesinin bu hayati niteliği, dünya felsefesi bağlamında geliştiğini kanıtlamaktadır.

Herhangi bir yaşam gibi, insan yaşamı da zaman içerisinde geçer. Ek olarak, zaman, bir nesnenin gelişimindeki aşamaları işaretlemenize izin verir, örneğin: çocukluk-yetişkin-ergenlik, yetişkinlik-yaşlılık-ölüm – tüm bu aşamaların kendi zaman çerçeveleri vardır. Zaman, tüm varoluş, değişim ve gelişme süreçlerinin özelliklerinin ayrılmaz bir parçasıdır, ancak ona karşılık gelmez. Zaman hiçbir şey üretmese de, tüm ilişkiler zaman içindedir [3, s. 93].

Önde gelen varoluşçu M. Heidegger, “Gerçeklik ve Zaman” adlı çalışmasında, insan doğasının zamana doğrudan bağımlılığını gösterir: “Da sein” kavramının anlamı da bunu ima eder. M. Heidegger’in dünya görüşündeki İnsanı varlığının mevcut duruma yansımaları, canlılığı yansıtan “Da sein” kavramı, varlık ile zaman arasındaki diyalektik bağlantıyı gösterir ve karşılıklı bağımlılığı kanıtlar.

Demek, insanoğlu kendine verilmiş zamanın kıymetini ve onun eşi bulunmayan armağan olduğunu tam zamanında anlaması, insan doğasının oluşumu için bir ön şarttır. Yani tüm gücünüzle elinizden gelenin en iyisini yapmak demektir. Bilge Kazak halkı: “Eğer düşersen iyi bir deveden düş”, “Ateş gibi yan!”, “Demiri sığağında döv” diye, insanın kahraman olmasını ister.

Kazak dünya görüşünde bir söz vardır: “Babana bak ok yont, annene bak kürk biç”. Bu, insan zihnini etkileyen deneyimler yoluyla rasyonelleştirilmiş, kamu karşısındaki sorumluluğun varoluşsal doğasını gösterir. Biz sorumluluk yükünün ağır olduğunu biliyoruz. Bu eğilim, her şeyden önce «İnsan» unvanına layık olma meselesidir. Elbette, bu tür ilişkiler, meritokratik doğalarına ek olarak, konuşma ve düşünce arasında özel bir diyalektik bağlantıya yol açar. Kazak bozkırlarına özgü bilge düşünceler, eylemler, fikirlerden herhangi birine bakarsanız, kelimenin bilgeliğinin özü kişidir. İnsanın geleceği ve bugünü, üzüntüleri ve sevinçleri, hayalleri ve arzuları, zorlukları ve mutluluğu, doğası ve geleceği. Dolayısıyla hikmet ve ahlak iç içe geçmiştir. Bilgelik, olgun zeka ve ahlak eşitlik ve uyumdan oluşur. Kısacası, ferasetliliğin uyumluluğunu sağlar. Ulus bozkırının bilge beyleri ve hatipleri, söz ustaları, şairleri ve ozanları ruhsal öğretmenler gibidirler. Onlar insanın kalbine ve zihnine giden yolu buldular ve insan doğasının mükemmelliği örneğini geliştirdiler.

Atalarımızın yüzyıllardır süren büyük tarihinde, ailedeki genç nesli eğitmek için zengin bir deneyim biriktirmişler ve kendi gelenek ve göreneklerini oluşturmuşlardır [4].

“Ani patlamalar ve katliamlarla yaşadığımız bu dönemde, insanlığın varoluşçu görüşte belirtilen sorumluluk kavramına ihtiyaç duyduğu kaçınılmaz bir gerçek gibi görünmektedir. Tarihsel süreçte yalnızca fikirlerin değiştiği fakat saldırgan ve holiganca tavrın devam ettiği açıktır. Bu hararetli düşünce yapısından kaçınmak için öncelikle her insanın kendi bakışına yönelik bir muhakemeden geçmesi gerekir. İnsan, hayatı boyunca kendini kurarken, karşılaştığı tüm fikir dünyalarıyla, ölene dek, bitimsizce hesaplaşarak yaşamalıdır” [5, s. 435].

Kazak halkının insan hayatının doğal dünya ile uyumlu bir şekilde algılanmasını hedefleyen bilişi, folklor ve müzikte bilinç ve duyu birliğine dayanmaktadır. Dede Korkut bir şahıs değildir. Onun efsane oluşunun asıl nedeni, Dede Korkut tüm kültürel varlığı birleştiren, yani ebedi zamana tabi olmayan bir kavram olmasıdır. Dede Korkut ile ilgili efsaneler sadece bir dünya değil, bilgeliğin bir şeceresidir. Ana içerik, gelecek nesiller için öğretici ve örnek olacak, anlamı ve anlam doğruluğu asla eskimeyecek bilgelik sözleridir. Bütün bunlar, halkımızın milli kimliği ile bağlantılı değerli şeylerdir. Korkyt kavramı üzerinden varoluşçuluğun Kazak felsefesindeki yönünü görüyoruz. Çağımızın temel sorunu, hayatın hayatın anlamı ve amacına uymamasıdır. Ve varoluşçulara göre ölüm, insan yaşamında sınırlayıcı ve belirleyici bir güçtür. Göçebe dünya görüşünde ölümle insan yaşamının ufkunu sınırlamak olmaz. Böylece insan doğasını sonsuzluğa götürür. Bilgeliğin temeli budur.

Akıl, imanın koruyucusudur. İman konusunda bilge ve güçlü olan kişi herhangi bir suistimal, kötülük veya zulme başvurmayacaktır. Sadece akıl ve inanç, insanlığı edepsizlik ve baştan çıkarma dünyasından ayırabilir. Halk edebi sanatının içeriği bu nedenle ahlaka, hikmete, adalete, dürüstlüğe, tek kelimeyle ahlaka dayanır.

Halkımızı düşünen ve ülke barışına önem veren liderler, saygı ve ahlaki haysiyete sahip bireylerdir. Geçmişin tarihi, çalkantılı olaylarla iç içe geçmiştir. Bu bağlamda aydınlar tarafından alınan tüm eylemler, nihayetinde ulusal çıkardan kaynaklanmıştır. Düşünür, hatip ve şairlerin eserlerinden halkımızın zihniyeti, inancı ve milli imajı yükselmiş, milli bilincin her zaman zirvede olduğunu kanıtlanmıştır.

Varoluşçu felsefe Batı'da 19. yüzyılda yaşam hakkında felsefi bir düşünce sistemi olarak ortaya çıksa da bu, dünya görüşü ve felsefe tarihinde daha önce varoluşsal sorunların var olmadığı anlamına gelmez. Varoluşsal görüş, herhangi bir ülkede ve her çağda uzun zaman beri yaşayıp gelmektedir. Adem ve Havva'nın Cennet'ten kovulduktan sonra akıllarında varoluşsal sorular olmadığından emin olabilir miyiz? Sonraki dönemlerde Dede Korkut'un sonsuz yaşamı arama

konusundaki endişelerinde daha varoluşsal görüş belli oluyor. Bu nedenle, varoluşsal görüş Türk dünya görüşüne yabancı değildir.

Genel olarak, Doğu'ya yönelik sömürgeci küçümseme, milliyetçi Avrupa merkezli görüşlerin nedeniyle, felsefesi de olumsuz olarak kötümser, hareketsiz, mantıksız olarak değerlendirildi [6, s. 168]. Batı ve Doğu'nun yaşam tarzı ve ulusal özellikleri, felsefi düşüncede ortaya çıkan farklılıklar Avrupa merkezli filozofların dikkatinden kaçmıştır. Daha derin bir anlayışa sahip bir kişi, göçebelerin oluşturduğu dünya görüşünün Avrupa düşüncesinden farklı olduğunu anlar.

Bugün, göçebe dünya görüşü dünya tarafından tanınmaktadır. Özellikle bizim Müslüman felsefesine ve Türk dilli felsefeye olan ilgi toplumumuzda büyüyor. Bu anlaşılabilir bir fenomendir. Kuşkusuz, tarih envanterine sahip olmayan bir milletin geleceği kasvetlidir, bu nedenle atalarımızın ve tüm Türk Dünyasına ortak aydınlarımızın bilgesel düşüncelerini, özellikle felsefi antropolojisini incelemek, milli varlığımızı tamamıyla tanımaya, bir milleti kurucusu olan milli kimliğimizi ve insan yaşamının anlamı ve kavramının ne olduğunu anlamamıza büyük katkıda bulunur.

Bireylerin Öğretilerinde Varoluşsal Dünya Görüşü

Batı varoluşçuluğunda çok fazla endişe, hüsrana ve intihar varken Doğu'da Türk yaşam felsefesi de dahil olmak üzere farklı bir ton alır ve ölüm ebedi yaşamda önemli bir adım olarak görülür. Ortaçağ Türk felsefesinin varoluşsal özü, tüm Türk halklarının ortak atası ve bilgesi olan Dede Korkut'un dünya görüşünde açıkça yansıtılmaktadır. Dede Korkut, kobuzun kederli melodisiyle bir bireyin fiziksel ölümünden sonra sonsuzki yaşamını arar.

Dede Korkut efsanesine gelince, derin bir felsefi içeriğe ve silinmez bir aşk ruhuna sahip bir efsanedir. Bu, dünyadaki bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Sadece itiraf etmekle kalmadı, Türk halkının yaşam ve ölüm anlayışının güzelliğine, yaşam ruhunun küstahlığına hayret etti. Ebedi şeyler sadece sanattır, yaratıcılıktır ve insanın geride bırakılan silinmez iyi işleridir [7, s. 54].

Dede Korkut efsanesi, Martin Heidegger'in düşünceleriyle iç içe görünür. Efsaneye göre Korkut birkaç yıl rahat yaşar ve ancak 40 yaşındayken Azrail yanına geldi de yakında öleceğini söyledi. Sonra Korkut bakıma başlar. Ama nereye giderse gitsin Korkut'un mezarı onu beklemektedir. Bu, Heidegger'in insan yaşamının ölüme bir hazırlık olduğu ilkesiyle uyumludur. Bu hüküm sayesinde Dede Korkut, sadece insan ruhunun ebedi olduğunun farkına vararak kopuzu icat etti.

Ve kopuz bir sanattır, bir şiirdir. Bu anlamda da iki düşünür birbirleri adına konuşuyor gibi görünür. Çünkü Heidegger, bazı yönlerden şiirin felsefeden üstün olduğunu düşünüyordu. Çünkü şaire yaşamı dinlemek için felsefi bir sistem yaratmasına gerek olmaz, o neyi hissettiyse onu yazar. Sonra filozoflar dili basit bir araç der ve onun araç olarak kullanırız der, şair ise kendini dil aracı olarak hisseder. Heidegger'in varoluşsal sorulara verdiği cevaplar profesyonel filozofların ellerinde kalırken Dede Korkut'un cevapları yüzyıllar öncesine dayanıyor ve bugüne kadar pek çok insanın manevi temeli haline geldi.

Türk halklarının varoluşsal düşünce ve ahlak sisteminin oluşmasına, Dede Rorkut büyük katkı sağlamıştır. Kazaklar da dahil olmak üzere tüm Türk halkları arasında örneği ve vasiyetleri yaygındır. Dede Korkut'un şiirleri dürüstlük ve haysiyet, ahlak ve bilgeliği sembolize eder. "Ölümler dirilmeyecek, geçmiş geri dönmeyecek," dedi Korkut eserinde. Evet, geçmiş besleyebilir ve ondan öğrenebilirsiniz, ancak ona geri dönüş yoktur, sadece ilerlemeniz gerekir. Gelecek için büyük bir yön belirleyen, dünya medeniyetinin yolunu izleyen ve Orta Asya'nın Parsı olmaya kararlı olan bizler bu basit fikri hepimiz dikkatle inceleyebiliriz. Efsaneye göre dedemiz Korkut, insanın ölümden kaçamayacağına, ancak dünyadaki yapabildiği yaratıcı çalışmalarının ve silinmez sanatının devam edebileceğine dair hikmetli bir felsefi mesaj bırakmıştır. Bu harika fikrin bir ömür boyu her duyarlı ruh için bir işaret olmayı hak ettiğini söylemek güvenlidir..." [8, s. 336].

Halk ağzındaki nazımlar, güzellik, mükemmellik, duyarlık kavramlarla sınırlı kalmadı, aynı zamanda insanlığa ait birçok oldukça derin bilişsel özellikleri gösterebildi. Bu nedenle milletimizin

geleneksel şiiri olsun, efsaneleri olsun, müzikal bir melodi ve bir müzikal ezgi olsun her zaman felsefe ve bilgelikle sürekli iç içe geçmiştir. İşte, milletimize ait en değerli sözlü şiirlerinden biri Dede Korkut efsanesidir.

Dede Korkut halk inancında, geleceği yorumlayabilen kahin filozof, ünlü kopuzcudur. Yani kopuzu ilk yapan, onun teline dünyadaki tüm varlıkların sesini ezgi ederek konuşuran sanatçı ve ezgi atasıdır. Bir kişide bu tür asil nitelikleri tanıyan insanlarımız, onun benzersiz bir şekilde parlak bir insan olduğunu anlamalıdır. Doğanın gizemli güçlerini, insan ruhunun ruh halini, kalbin duygularını kopuzun birleştiren Korkut büyük bir felsefi düşüncüyü şiirlerinin içeriğiyle, büyük bir güzellikle, şefkatle ve her şeyden önce büyük bir bilgelikle aktarıyordu. Burada felsefi bilgeliğin derin düşüncesi, ölümle mücadele ve sanat yoluyla ölümün üstesinden gelme yeteneğindedir. Dede Korkut felsefesinin efsanelerdeki ana noktalarından biri, ölümün hayattaki tüm kötülüklerin ve zulmün başlangıcı olarak kabul edilmesi, ona karşı mücadele, yaşamın istikrarsızlığının inkarı ve sonsuz yaşama özlemidir. Bu, Kazak düşünce tarzı için bir metafor türüdür.

Göçebe medeniyetin insan doğasını şekillendiren kategorileri kullanarak fırsatı kaçırmamayı ve mevcut durumun olumlu etkisini kullanmayı önerebiliriz. Örneğin mutluluk konusuna odaklanan dünyada ikinci öğretmen olarak bilinen Ebu Nasır el-Farabi'yi. "Hey, insanoğlu, dar yerde arazi için tartışmayın, senin mekanın bütün alem ve dünyadır" diyen düşünürün doğumunun 1150. Yıldönümüne 2020 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nde UNESCO çapında bir etkinlik düzenlenmişti.

948 yılında Mısır'da yazılan "Erdemli Şehir" kitabı El Farabi'nin en önemli eserlerinden biridir. Bu eserinde şehir halkının mutlu yaşamı elde etmesine yol açacak yöneticilere ve yönetim sanatına çok dikkat vermiştir [9, s. 28].

El Farabi: "Mutluluk, herkesin gayret ettiği hedeftir..." diye dünyadaki her insan mutlu olmak için yaşayacağını tespit etmiştir. Mutluluk mücadelesinde kişi üç farklı durum yaşar. "1. Bunlar, bir kişinin kalkmak, oturmak, araba kullanmak, görmek ve duymak gibi vücut bölümlerini kullanması gereken eylemlerdir. 2. Ruh etkileri. Örneğin şehvet, zevk, neşe, öfke, korku, üzüntü, keder, kıskançlık vb. 3. Akıl Feraset. Bu üçüncü madde bir kişinin hayatında ebediyen olur veya bazen oluyor ve bazen olmuyor [10].

Bununla beraber XI. Yüzyılın bilgini Yusuf Has Hacip, insanoğluna ortak iyilik ve değerler hakkında yazdığı "bilgeli düşünceleri ebedidir" eseri ve hizmetiyle tanınmış kişidir. Düşünürün "Kutadgu Bilig" eserinin amacı, insanoğlunu ahlak ve dürüstlük gibi çok değerli ve mükemmel özelliklere yönlendirmektir. "Kutadgu Bilig" eserindeki insan varlığını oluşturma yolundaki eşi bulunmaz kategori, kanaatkârlık olarak bilinir.

Kanaat, elinde olana razı olmak, kanaat etmek, aç gözlü olmamak, nefesine düşkün olmamaktır. Kanaatkâr kişi, alçakgönüllü ve insafıdır. İnsanoğlu Yaratıcısı tarafından kendisine verilen yaşamdan, on iki vücudunun sağlığından, başarılarından ve kazançlarından tövbe etmelidir. Yani, vara memnuniyet, yok olana sabır. Bu, insanın Tanrısını unutmadığı anlamına gelir. Kanaat, dürüst bir Müslüman kişinin sahip olduğu iyi huy dediğimiz edeplilik ve manevi değerlerden biridir. Ve insanların iyi huy ve iyilikle eğitilmesi, eski Türk geleneğinin İslam ilkeleriyle iç içe olan ana hedefidir. Kanaatkârlık, dürüstlüğün ana işaretidir, insan bilinci ve davranışında iyi bir alışkanlıktır. Eğer bunu bir alışkanlık haline getirirseniz, iyiye ulaşacaksınız. Bu alışkanlık ahlaki yoldan sapmadığı için kişi her an vardan memnun kalır. Sahip olduğu şeylerin değerini bilmeyen, sahip olamadığı şeylere sabır eder mi? "Elinde olan şeylerin kıymetini bilmek" göçebe halkın en önemli prensiplerindedir. Bu da kişinin sabrını, dayanıklılığını ve mizacını güçlendirir. Ve abartıdan, açgözlülüğünden, sersemlikten korur. Memnun bir insan kibar, alçakgönüllü ve merhametli olur, başkaları tarafından saygı çok görür. Dolayısıyla, bu "alışkanlık" herkese yakışan sanatsal bir karakter ve asla azalmayacak iyi bir karakterin başyapıtı.

Genel olarak, Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" eseri, hayati ilkeleri ile doludur. Herkes için çok önemli ve değeri ebedidir.

“Yusuf Has Hacib, yaşadığı dönem, Türk kültür ve medeniyetinin bulunduğu şartlar göz önüne alındığında bir “Bilge”, eserinin bir tür «hikmet kitabı» olarak tanınması gerekir. Yazarın ve eserinin Türk kültürü için önemini anlamak için, yazarın İslam öncesi bilgileri İslam sonrası dünyaya aktaran veya dönüştüren paha biçilmez çalışmalar yaptığını da belirtmek gerekir” [11, s. 131].

Hoca Ahmet Yesevi, ortaçağ Türk dünyası felsefesinin insan ve hayatı hakkında düşüncelerle dolu bir diğer önemli temsilcisidir. XI–XII.Yüzyıllarda Türk topraklarında doğan dehanın hayatı ve eserinin araştırılmasının uzun yıllar yasaklandığı ve onun dini, mistik ve zararlı olarak etiketlendiği biliniyor. Görevimiz, bilim adamının insan yaşamının anlamı hakkındaki düşüncelerine bakmak, felsefi dünya görüşünün başka bir yönünü göstermektir.

“Zaman ile mekânı, insan ile evreni metafizik bir bütünlük içinde ele alan Hoca Ahmed Yesevî, zahir ile batının, mana ile suretin, hüküm ile hikmetin ancak doğru bir ontolojik ve epistemik çerçevede ele alındığı zaman insanı hakikate ve kurtuluşa ulaştırabileceğini söyler” [12, s. 2].

Orta Asya ve Kazakistan'da İslam'ın en yaygın kolu olan tasavvuf, Hoca Ahmet Yesevi'nin adıyla yakından ilişkilidir. “Tasavvuf, İslam'ın ruhudur, özüdür, bilincin gelişmesinin, ruhun arınmasının, vicdanın uyanmasının, manevi olgunluğun, dürüstlüğün, dürüstlüğün, Tanrı sevgisinin, insan sevgisinin bir işaretidir”. Yesevi bu zirmeye ulaşmış tek düşünürdür. O, Sufizmin en üst düzeyine ulaşmakla kalmadı, bunu başkalarına da aktarmaya çalıştı, bu amaçla ünlü “Divan-i Hikmet” kitabını yazdı. Hikmet Kitabı olarak anılan bu eseri, Arapça ve Farsça yazılan, Kuran ve Müslüman dininin esaslarını Türk halklarına tanıtan bir eser olarak değerlendirmek yeterli değildir. Yesevi'nin amacının daha derin olduğunu anlıyoruz: insana insani sorumluluklarını açıklamak, doğumunun amacını belirlemek, kalbini ve ruhunu uyandırmak.

Hoca Ahmet Yesevi “Divan-i Hikmet” eserine Yusuf Has Hacib gibi geçmişine pişmanlık duyarak başlar:

“Altmış üç yaşım ulaştı, geçtim gafil;
Hakk emrini sıkı tutmadım, kendim cahil;
Oruç, namaz kazaya bırakıp oldum ergin;
Kötüyü izleyip iyilerden geçtim ben işte.

Vah ne yazık, sevgi kadehini içmeden,
Çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden
Suç ve isyan düğümünü burada çözmeden
Şeytan galip, can verirkende şaştım ben işte” (Divanı Hikmet: 1).

Bilginin bu şiiri, geçmiş yaşamının son açıklamasıdır. Hz. Muhammed'in 63 yaşına gelen Hoca Ahmet Yesevi de, “Allah'ın verdiği yaşamı nasıl yaşadım” diye merak eder ve “Kul Hoca Ahmet, cahillikle geçti yaşamın” diye üzülür. “Allah'ın yarattığı diğer kulları böyle pişman olmasın” diyerek kendi yaşamını değerlendirir. Amacı, insanoğlu okusun, duysun, düşünsün, insana layık yaşamaya çalışsın olmuştur. Hoca Ahmet, ilk önce insanı sevmek, insana saygı göstermek, insana oldukça büyük merhamet göstermek gibi genel insanlık ilkesine bağlı kaldı. “Divan-i Hikmet” eserinin içeriği bu ilkeleri över. İnsanlara anlamlı yaşamın yollarını göstermeye Yesevi'yi yedekleyen bunun gibi duygulardı.

Sufilere göre “kusursuz insan (kemal), Allah ile birliğini tam olarak kavrayan, yani Allah'ın karakterini ve varlığını kabul etmiş ve bugün de yapmaya devam eden kişidir.” [13, s. 24]. Kemale erişmek kolay değil ama tüm insanların olgunlaşma fırsatı var. Erişim her bireye kalmıştır. Ve en olgun, mutlak kusursuz insan olan Hoca Ahmet, örnek olarak Hz. Muhammed'in hayatını ve öğretilerini takip etmiş, onun izinden gidip başkalarına da aktarmıştır. Kusursuz bir insan olmanın yolu, tasavvuftur. Yani Allah'tan başka hiçbir şeyi kabul etmeden, dünyayı, çocukları ve nefsi terk ederek, dindarlık yolunu izlemektir. Bunu yapmak için öncelikle kalbi uyandırmak, Allah'ı sevmek, ona sevgi yaratmak gerekir ve bu Allah'a imana dayanır. Hoca Ahmed Yesevi'ye göre nefislerine

sahip çıkan ve Allah sevgisi yoluna giren kişi ruhen arınır, bu nedenle telaşlı hayatın üzerine çıkarak iman, memnuniyet, dürüstlük, iyilik gibi ahlaki nitelikler kazanır Ancak o zaman şeriatın ve tarikatın aşamalarından geçerek hakikate – Allah’a ulaşabilir. Şeriat, Allah sevgisinin bilgisidir ve tarikat ise, insanın bu bilgiyi gerçekleştirme eylemleridir. Gerçeğe ulaşmak zordur, ancak bunun için çabalamak, nefse sahip çıkmak, Allah’a sevgi ve iman oluşturmak her Müslümanın görevidir.

İnsanın Allah’ı sevme bilgisini böylece açıklayan, onu devrişleri ile halk arasına yaymaya çalışan Yesevi’nin gönlü şüphe ve küfürle dolup, Hz Muhammet’in yaşına gelince, bu yalan dünyayı terk edip, yaşamının kalan kısmını yer altında geçirdi. Hayatından memnun olmadan:

“Vah ne yazık geçti ömrüm bilemedim
Candan geçip Hazret’e doğru varamadım
Nefsdan geçip Hakk emrini yapamadım
Ölüp varsam hasret bana yeter dostlar
Geçti ömrüm şeriata yetemedim
Şeriatsız tarikata geçemedim
Hakikaysız marifete batamadım

Sarp yoldur pirsiz nasıl geçer dostlar” (Divanı Hikmet: 84) – diye kabul etmesi tasavvuf yolunun ne kadar zor olduğunun bir kanıtıdır. Bilge düşünür, Allah’ın hakikatine ulaşmak için gönüllü olarak hayattan vazgeçer, hayatını birçok kez feda eder ve yaşamla ölüm arasındaki ebedi çatışmayı kendi başına çözer. Bu gerçek Sufizmdir. Yesevi, eski Yunanlılardan günümüzdeki varoluşsal akımları ilgilendiren insan yaşamının anlamına ilişkin soruları, kendinin yaşamı ve öğretileri aracılığıyla bu şekilde yanıtladı.

“Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî’nin hikmeti de bu hikmetler yolculuğunun nadide duraklarından biridir. Onun hikmet mirasını hatırlamak, giderek karanlıklara ve zulme boğulan dünyamızda elbette yolumuzu aydınlatacak ve hakikat nurunun daha fazla insana ulaşmasına imkân sağlayacaktır” [12, s. 12].

Yusuf Has Hacip, Hoca Ahmed Yesevî’den farklı olarak klasik bir sûfi anlayışında değildir. O, dünyadan da asla vazgeçmeyen dünya ve ahiret arasında bir denge kurmaya çalışan bir düşünürdür.

“Türk-islam düşünce sisteminin iki büyük şahsiyeti Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî çağlarının çok ötesinde günümüze ışık tutan meşalelerdir. Bu meşalelerin aydınlattığı düşünce sistemi bugün bile değerini yitirmemiştir. Her ikisi de insanı gerçek olgunluğa eristirecek yolu idrak etmişler ve okuyucularına göstermek için sanatın ve edebiyatın gücünü kullanmışlardır” [14, s. 119].

Kazaklarda “Abay’ı dinlemeyen, Allah’ı dinlemez” denilen atasözü vardır. Aslında İnsan yaşamı tamamen çeşitli ilişkilerden oluşmaktadır. Onsuz insan toplumdan ayrı kalır. İlişki ise mutlaka bir sorumluluğu yaratır. Bencillik söz konusu olduğunda bu sorumluluk ihlal edilir. Bu nedenle, Abay Kunanbayoğlu şöyle der: “Zihni, gücü ve kalbi aynı tut, o zaman diğerlerinden farklı olacaksın”. Demek bir kişinin parlak bir zihin ve sıcak enerjinin yanı sıra sıcak bir kalbe ihtiyacı olduğunu söyler. Kalp, iyilik ve hümanizmin kaynağıdır. Abay, “Bırakın kalp her şeyin efendisi olsun” der. “Bu, insan yaşamının uyumluluğu ve temizliğini, büyük alemin ebediliğini belirtir.” O, her zaman yukarıdaki üç kavramı bir arada ele alır, ancak ilk ikisinin kalbe tabi olması gerektiğine inanır. Kazak halkının yaşam felsefesi işte budur.

Abay şöyle diyor: “Tüm insanları zavallı duruma düşüren üç şey var ve bunlardan kaçınılması gerekiyor. Birincisi cahillik, ikincisi tembellik ve üçüncüsü kötülük. Daha üçü ise, bir insanın iyi nitelikleridir: sıcak enerji, parlak zihin, sıcak kalp. Bu üç beşeri niteliği birleştiren ve onları büyük bir sosyal güce dönüştüren bilim olduğu sonucuna varır. O, bilimi öğrenirken, rekabet, ünvan ve şöhret için değil, belli amaçla, bilmek uğruna öğrenilmesi gerektiğini vurguluyor. Herhangi bir toplumda rekabetin kötü şeylere yol açabileceği doğrudur. Abay’a göre, kişi ancak ahlaki normları ve ilkeleri bir yaşam biçimine dönüştürürse gerçek bir kişi olarak kabul edilebilir.

Sonuç

Göçebe halk ne kadar acı çekerse çeksin, şevkleri ve yaşama istekleri ortadan kalkmadı! “Umutsuz, şeydandır” diye iyi niyetiyle yaşayan Büyük Millet’in ana rehberi «Umut» dur. Çünkü, yaşamın anlamı, göçebeler dünya görüşünün ana sorunlarında biridir. Onu Kazaklar kendi gelişim tarihinin her aşamasında, ta eski çağlardan günümüze kadar sürekli inceleyip ve onun cevabını da bulagelmışler. Özelliklerden biri, Kazak varoluşçuluğunun olumlu ve pozitif olmasıdır. Belki bundandır “Yaşamın tadını çıkarmak” üstün olmuştur. İnsan ve onun yaşama gelmesindeki amacı hakkındaki meselede Kazaklar, insanı Batılı varoluşçuluk gibi sıkıntıya düşürmek için değil, insanoğlu yaşamı ve onun anlamı, kendinin yaşamdaki yeri hakkında düşünmeye ve insana layık yaşamaya, kişiliğe erişmeye gayret etmesini hedef etmiştir. Göçebe medeniyetin oluşturduğu bu dünya görüşünün yaşamsal niteliği, dünya felsefesi bağlamında geliştiğini kanıtlamaktadır.

Jean-Paul Sartre, Varoluşçuluk Hümanizmdir adlı kitabında varoluşçu felsefenin özünü şöyle açıklıyor: “Varoluşçuluk, Tanrı’nın yokluğunu ispatlamak için kendini harcayan bir ateizm biçimi değildir. Aksine, Tanrı olsa bile bunun hiçbir şeyi değiştirmeyeceğini beyan eder. Bu bizim bakış açımız. Bu, Tanrı’nın var olduğuna inandığımız anlamına gelmez. Temel sorun, Tanrı’nın var olması değildir. İnsan kendini bulup, hiçbir şey onu kendinden kurtaramayacağına, hatta Tanrı’nın var olduğuna kesin delil olsa da. Bu anlamda varoluşçuluk bir iyimserliktir, bir eylem bilgisidir” [15].

Bir insan için en önemli değer, en değerli fenomen hayattır. Yaşam, insan yaşamının temelidir, çeşitli ihtiyaç ve arzularını, hedeflerini ve planlarını gerçekleştirmek için tek ve mutlak fırsattır. Yaşam olmadan hayat yoktur, yaşam anlamı hakkında düşünceler yoktur, eylemler yoktur, sevinç ve üzüntü yoktur. Hayat insana verilmiş bir varlıktır ve özü, kişinin bu varlığın tüm tezahürlerinde anlam arayışı içinde yaşamasıdır. Göçebe dünya görüşü, felsefi kayıtsızlıkla ölümü geçici yaşamın meşru bir noktası olarak kabul etti. Ölüm varmış diye yaşamı reddetmek, ölümden korkmak, göçebeler dünya görüşünde pek rastlanmaz. Ölüm karşısındaki dehşet ve stresi Kazaklar meselenin derinine bakarak, sabırlı görüş ve ciddi tavırla aştı. Ölümü yenecek hareket, sadece kendine değil, ülkeneye yaptığın iyiliğe dolu yaşamdır. Ölüm ve yaşamı karşılaştırarak, “İyi ki varsın!”, “Yaşamın tadını çıkarmak”, “Başımız sağ olsun!”, “Ateş gibi ol!” veya “Yaşayan bir insan hayat yaratır” gibi varoluşsal görüşteki prensipleri ile yaşamı üstün değerlendirme nedeni de bu olabilir.

KAYNAKLAR

1. Новости ООН [Электронный ресурс]. URL: <https://news.un.org/ru/story>
2. Нұғман Б.Ф., Шаймұқанова С.Д. Ұлы дала өркениеті: Оқу құралы. – Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2009. – 91 б.
3. Нугман Б.Г., Абдрахманова А.А., Жетписбаев А.О. Казахстан в истории кочевой цивилизации: учеб. пособие. – Караганда: Издательство КарГТУ, 2008. – 93 с.
4. Қалиева Э.І., Егенисова А.Қ. Жастарды этностық құндылықтар арқылы отбасылық өмірге дайындау // Педагогика және психология. – Алматы, 2014. – 213 б.
5. Yasemin Ş.A. Varoluş Felsefesi İle Suç Kavramına Bir Bakış // Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 2017. Cilt/Volume: 2. – Б. 430–435.
6. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 168 б.
7. Камалова Ф.Б., Байтенова Н.Ж., Кантарбаева Ж.О., Абдуразакова Г.А. Қазақстандағы киелі жерлердің өзара сабақтастығы // ҚазҰУ хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. Vol. 1. 2020. [Электронды ресурс]. URL: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz>
8. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (Қазақ әдебиеті бастаулары). – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.

9. Бижанова М.А. Әл-Фараби шығармаларындағы ізгілікті қоғам идеясы. // Шығыстың ұлы ойшылы, «Әлемнің екінші ұстазы» Әбу Насыр әл-Фарабидың 1150 жылдығына арналған республикалық конференция материалдары. – Талдықорған, 2020. – Б. 28–32.
10. Ысқақұлы Д. Ғұлама философиясындағы бақытты адам концепциясы. // Білімді ел – Образованная страна. 26.08.2020.
11. Cüneyt A., Özkan Ö. Values of Honesty and Integrity in Kutadgu Bilig // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2017. – S. 123–145.
12. Kalın İ. Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 2017. – S. 1–14.
13. Нысанбаев Ә. Диуани Хикмет даналық қазынасы // Ақиқат. – 1998. – №7. – Б. 24–32.
14. Toprak F. “İnsan-ı Kâmil’e Bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2017. – S. 95–122.
15. Сартр Жан-Поль Экзистенциализм – это гуманизм. – Париж, 1946. – 37 с.

REFERENCES

1. Novosti OON [Elektronnyj resurs]. URL: <https://news.un.org/ru/story>
2. Nugman B.G., Shaimuqanova S.D. Uly dala orkenieti: Oqu quraly. – Qaragandy: QarMTU baspasy, 2009. – 91 b. [in Kazakh]
3. Nugman B.G., Abdrahmanova A.A., Zhetpisbaev A.O. Kazakhstan v istorii kochevoj civilizacii: ucheb. posobie. – Karaganda: Izdatel'stvo KarGTU, 2008. – 93 s. [in Russian]
4. Qaliev Je.I., Egenisova A.K. Zhastardy jetnostyq qundylyqtar arqyly otbasylyq omirge dajyndau // Pedagogika zhane psihologija. – Almaty, 2014. – 213 b. [in Kazakh]
5. Yasemin Ş.A. Varoluş Felsefesi İle Suç Kavramına Bir Bakış // Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 2017. Cilt/Volume: 2. – B. 430–435. [in Turkish]
6. Orynbekov M.S. Ezhelgi qazaqtyn dunietyny. – Almaty: Gylym, 1996. – 168 b. [in Kazakh]
7. Kamalova F.B., Bajtenova N.Zh., Kantarbaeva Zh.O., Abdurazakova G.A. Qazaqstandagy kieli jerlerdin ozara sabaqtastygy // QazUU habarshysy. Filosofija, madeniettanu, saiasattanu seriiasy. Vol. 1. 2020. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz> [in Kazakh]
8. Kelimbetov N. Ejelgi dauir adebieti (Qazaq adebieti bastaulary). – Almaty: Atamura, 2005. – 336 b. [in Kazakh]
9. Bizhanova M.A. Al-Farabi shygarmalaryndagy izgilikti qogam ideiasy. // Shygystyn uly oishyly, «Alemnin ekinshi ustazy» Abu Nasyr al-Farabidin 1150 jyldygyna arnalgan respublikalyq konferenciia materialdary. – Taldyqorgan, 2020. – B. 28–32. [in Kazakh]
10. Ysqaquly D. Gulama filosofijasyndagy baqytty adam koncepciiasy. // Bilimdi el – Obrazovannaja strana. 26.08.2020. [in Kazakh]
11. Cüneyt A., Özkan Ö. Values of Honesty and Integrity in Kutadgu Bilig // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2017. – S. 123–145.
12. Kalın İ. Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 2017. – S. 1–14. [in Turkish]
13. Nysanbaev A. Diuani Hikmet danalyq qazynasy // Aқиқат. – 1998. – №7. – Б. 24–32.
14. Toprak F. “İnsan-ı Kâmil’e Bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî // Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2017. – S. 95–122. [in Turkish]
15. Sartr Zhan-Pol Ekzistencializm – eto gumanizm. – Parizh, 1946. – 37 с. [in Russian]